

ООНОВЛЕННЯ ІДЕНТИТЕТІВ: УПРОБЛЕМНЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Олександр ВАКУЛЕНКО

Copyright © 2016

УДК 159.9.922.4

Oleksandr Vakulenko
**UPGRADE OF IDENTIFIERS:
PROBLEMATIZATION OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL DISCOURSE**

Актуальність теми. Хоча проблема національної ідентифікації за роки незалежності опинилася у центрі уваги науковців, подосі не досліджені належним чином структурно-динамічні характеристики системи етнонаціональних ідентитетів українців, логіка трансформацій цієї системи й тенденції розвитку. Адже константні етнопсихологічні елементи духовного ладу спільноти, притаманні індивіду як риси “приписної” ідентичності, зазнають історичних впливів, доповнюються тими нормами, стандартами та ідеалами, які виникають у процесі розвитку нації, свідомо обираються (або не обираються) усупільненим індивідом. Соціальна динаміка, історичний досвід та особиста позиція суб’єкта етнонаціональної ідентифікації відіграють у цьому вирішальну роль.

Зміни у системі ідентитетів (зсув домінант, маргіналізація окремих елементів, виникнення нових символів-інтеграторів) пов’язані з постійним оновленням ідентичності, інтеграцією етнічних компонентів свідомості у національну свідомість. Функціонування цієї системи викликає переживання солідарності, уможливлене етнонаціональну ідентифікацію суб’єкта. Тож постає важливе запитання: наскільки своєрідним є український досвід самоусвідомлення себе як народу та які зрушення у системі ідентитетів зафіксовано в Україні на різних етапах націєтворення?

Мета даної статті – окреслити специфіку процесу оновлення етнонаціональних ідентите-

тів українців, визначити історичні “точки симетрії” у цьому процесі та проаналізувати деякі його особливості. Прагнемо також унаочнити доцільність комплексного дослідження системи ідентитетів українства із застосуванням міждисциплінарного підходу до вивчення проблеми.

Відомий дослідник “етнонаціоналізму в порівняльній перспективі”¹ Ентоні Сміт зазначив неуніктивність викликів з боку конкурентних форм націоналізму й національної ідентичності та вказав на спорідненість різних хвиль сепаратистських етнічних націоналізмів (розглядаючи, зокрема, пострадянські суспільства). Ця спорідненість, на його думку, зумовлена спільністю цілей: 1) створенням літературної високої культури для спільноти, якщо такої культури немає; 2) формуванням культурно однорідної “органічної нації”; 3) постановням визнаної “батьківщини”, а ще краще – незалежної держави; 4) перетворенням досі пасивного етносу на “суб’єкта історії” [20, с. 130].

Важливим є висновок Сміта, у якому він примирює різні підходи до розуміння національної ідентичності: “... якщо навіть націю можна вважати за “вигадану спільноту”, конструкцію володарів та інтелігенції, то її “тексти” – це саме ті міфи, спогади, вартості, символи і традиції, що формують культуру і мислення кожної нації й етнічної спільноти” [20, с. 166]. Ці “тексти”, з одного боку, стають елементами системи ідентитетів, а з другого – уможли-

¹ З таким підзаголовком працю Ентоні Д. Сміта “Національна ідентичність” було видано 1991 року в Університеті Невада [20].

люють міжкультурний діалог, забезпечують його паритетність. Глобальна культура може існувати як культура лише за умови максимального використання потуг кожної нації, кожного етносу, тобто за умови всебічного розвитку національних ідентичностей. При цьому, етнонаціональні ідентитети, зазнаючи конвергентних впливів і трансформацій, зберігають свою моделювальну функцію.

Прибічник конструктивістського тлумачення ідентичності Бенедикт Андерсон вважає, що мова та культура відіграють в історії різних націй неоднакову роль, проте визнає “вирішальний метафоричний зв’язок між новими європейськими націоналізмами й мовою” [1, с. 241]. Зокрема, він наголошує на винятковій значущості мовного та літературного факторів у формуванні української нації. Згадуючи про вражаючий феномен “Енеїди”, про роль Харківського університету, “який стрімко став центром українського літературного буму” [1, с. 98], Б. Андерсон наголошує на вирішальній ролі творчості Тараса Шевченка у формуванні української національної свідомості [1, с. 99]. Одним із значущих ідентитетів, услід за антропологом Віктором Тернером, він вважає також “символічні локуси смислоутворення”. Це, насамперед, місця релігійного паломництва, але так само – їх “секулярні двійники” [1, с. 76–78]. Якщо Рим, Мекка, Бенарес є ідентитетами для католиків, мусульман, індусів, то аналогічну роль відіграють Кремль, Мавзолей, Аскольдова Могила, Батулин для носіїв російської, радянської чи української ідентичності.

Справді, “символічні локуси смислоутворення” (наприклад, Чернеча Гора, Холодний Яр, Майдан) ставали в історії і постають сьогодні вагомими чинниками активізації процесу національного самоусвідомлення. Наявним “механізмом етнічного оновлення” (Е. Сміт) є також “присутність генія” як ідентитету, втілення національного ідеалу єдності. Такий геній стає символом-інтегратором нації, її духовним стрижнем. Проте ідентитети не залишаються незмінними, а символи-інтегратори з плином часу особливо відчутно потребують нового осмислення, оновлення,

деколи зазнають суттєвої трансформації. Тоді й виникають довкола них суперечки та бурхливі дискусії.

Аналізуючи архівні матеріали, документи, газетні та журнальні публікації 1917-го – початку 1920-х років, ми пересвідчилися у винятковій подібності, своєрідній симетрії тогочасних та новітніх дискусій з приводу національних ідентитетів. У зв’язку з набуттям Україною державності відразу постало завдання структурної та змістової організації нової соціальної реальності. Революційні перетворення спричинили гостру суспільну рефлексію стосовно рис психотипу українця, національних символів-інтеграторів, міфологічних та реальних чинників досягнення історично нової самоідентичності. Ішлося, зокрема, про вироблення саме тих “якісно нових полюсів властивостей”,² які, на переконання сучасних соціальних психологів, були підґрунтям “помаранчевої революції”: прагматизм, раціональність, інтернальність, інтенціональність [2, с. 86]. Це вказує на пряму залежність якісних соцієтальних ознак суспільства від соціальної динаміки та усвідомлення спільнотою своєї значущості й колективної гідності. Окрім того, “активна, раціональна позиція” [2, с. 87] зумовлює потребу подолання стереотипів і радикального оновлення уявлень про етнічну особу.

У вересні 1917 року Петро Барчук, визначаючи основні ідентитети українства у своїй статті “Національна свідомість”, заперече міфологічні стереотипи, які сформувались у далекому минулому і заважають уявляти сучасний народ як “живуче єство”. Автор наголошує на “інстинкті розвоєвого напрямку” та конкретних дій, що стає засадничою рисою нової національної свідомості, пише про потребу в “уяві факту, а не символу” [3, с. 68]. Відтак утверджується сенсорний (а не інтуїтивний), конкретно-чуттєвий (а не абстрактно-логічний) спосіб світосприйняття, властивий новому поколінню українців (цю властивість автори згаданого сучасного дослідження називають найбільш значущим маркером нової психосоціальної культури, “єдиною ознакою, за якою вже відрізняється поведінка українців і росіян в Україні” [2, с. 89]).

² На думку дослідників, психокультуру сучасних українців вирізняють полярні властивості, валентність яких змінюється залежно від історичних обставин та викликів часу, тобто у бінарних опозиціях “екзекутивність/інтенціональність”, “екстраверсія/інтроверсія”, “екстернальність/інтернальність”, “іраціональність/раціональність”, “інтуїтивізм/сенсорність”, “емоційність/прагматичність” домінує та чи інша властивість [див. 12; 23 та ін.].

На початку 1919 року, розмірковуючи над тим, як саме українцям слід “відходити від російсько-московської азіатчини і прилучитись до західної культури” [16, с. 59], Юрій Меженко (Іванів) детально зупиняється на психологічних рисах українського етносу та визначає найхарактерніші: естетизм, індивідуалізм, схильність до “аналізу і раціоналізму”: “Психологія українська – це є психологія Г. Скороди, психологія раціоналізму і реальності” [16, с. 63–64]. Рішуче заперечуються міфологічні “штампи”, а також стереотипи меланхолійного й заплаканого українця чи, навпаки, веселенького “гумориста”, який не цурається чарки та інтимних пригод. Натомість увага зосереджується на живих, реальних постатях сучасників, які втілюють ідентитети нації.

У відомих листах В. Короленка до А. Луначарського також ідеться про потужну динаміку і трансформацію українських ідентитетів. Львівський “Літературно-науковий вісник” 1923 року надрукував ці листи у перекладі українською, зважаючи на винятково важливе значення висновків, що їх зробив російський письменник, українець за походженням, який був свідком революційних подій в Україні. Нагадаємо, що Короленко вважає найбільш яскравим утіленням рис нового українства Нестора Махна: “Махно – це пересічний висновок українського народу...” [14, с. 135]. (Нагадаємо, що В. Янів назвав серед визначальних рис української ментальності “стихийний нахил до індивідуалістичного анархізму і різної отаманщини” [26, с. 47]). Наголошуючи на прекрасних природних задатках українців, зокрема лагідності, порядності, естетизмі, В. Короленко звертав увагу на можливу девальвацію цих рис. Моральні прикмети народу, на його думку, значною мірою залежать від пережитих ним подій, а особливо від моралі влади. Так, розказуючи молодим селянам про те, як його дочка в Тулузі “прожила рік на квартирі, не замикаючи на ніч дверей”, письменник викликав у них складну емоційну реакцію: одночасний вияв захоплення, розуміння й заздрості. “А в нас, – журливо сказав на се один гарний і розумний селянин, – особливо тепер, коли проголосили комунізм, якщо хлопчик принесе матері чуже, то мати ще його і похвалить: добре, що несеш у хату, а не з хати” [14, с. 133].

З наведених прикладів випливає, що реальна державність, хоч і короткочасна, спричинила усвідомлення українцями своїх відмін-

ностей від носіїв імперської ідентичності. При цьому міфологічні ідентитети за доби героїчного державотворення визнавалися менш суттєвими, ніж реальні риси історичних героїв, та навіть шкідливими; “ідентитетами нації” ставали люди, яких визнавали за втілення нової української ідентичності. Водночас стрімка зміна політичних реалій, надзвичайно складна ситуація в українському селі (загальноновизнаній колісці нації) призвели до зафіксованих сучасниками змін у моральних прикметах та психологічних рисах етносу.

Особливо вартою уваги є постать Нестора Махна – людини без військової освіти, проте природженого стратега, на диво вдалого полководця і революціонера за покликанням. Махно не знаходив “народної правди” ні в кого з тих, хто змагався за Україну впродовж 1918–21 років, а тому шаленими кінними атаками чи партизанськими рейдами змітав усіх: гетьманців, петлюрівців, інтервентів, білогвардійців, а зрештою і червоноармійців. Талант селянського вождя, відважного і стійкого воєначальника забезпечив можливість майже чотирирічного існування “Вандеї на півдні України”, як називають історики “Анархо-Махновію” Гуляйполя [6, с. 15].

Читаючи спогади Нестора Махна [17], постійно зустрічаєш аж надто знайомі географічні назви: Волноваха, Маріуполь, Нікополь... Селянська війна проти радянської влади точилася в тих саме місцях, де нині тривають бої. Та на відміну від підставних, дрібних й ефемерних сепаратистських “вождів”, Махно був унікальною особистістю, живою легендою. Хоча деякі суворі правила повстанської армії “нагадували звичай Запорізької Січі” [6, с. 14], сам “батько” з обережністю ставився до націоналістів; він безжально карав за прояви антисемітизму і був схильний як до щедрої допомоги розореним селянам та до шляхетних учинків, так і до невмолимої жорстокості. То що ж зробило з Махна народного улюбленця, чому вже після першого вдалого бою під Дібрівкою селяни сказали йому: “Віднині ти наш український батько, і ми помремо разом з тобою” [6, с. 5]? Відповісти на ці запитання означає зрозуміти причину сучасної актуалізації теми “махновщини” і популярності образу Махна, про якого нагадують не тільки міські графіті.

Отже, Махно – безсумнівний “харизматичний лідер” (за Максом Вебером), – перебравши на себе деякі риси давньої звичаєвості та воїнської звитяги, міг сприйматися не прос-

то як “український батько”, а саме як “пересічний висновок” історичного розвитку й поведінки цілого народу. Тут є над чим замислитися, позаяк за такою логікою Махно перетворювався на новий символ-інтегратор, і не лише в межах Гуляйполя.

Зміщення із центру на периферію ретроспективних культурно-історичних ідентитетів, виразне несприйняття стереотипів було, можливо, спричинене неусвідомленим прагненням захистити від профанації національні культурні здобутки. Героїчний період у житті народу формував стратегію захисту базових ідентитетів, що зовні виявлялося як заперечення “бандургопачноочкурного українства”.

Що стосується, скажімо, такого символічного ідентитету, як Шевченко (“батько нації”), то, як відомо, у 1920 роках було висунуто вимогу радикального його переосмислення. Шевченківський стереотип було піддано нищівній критиці Євгеном Маланюком, який закликав стягти з Шевченка “кожух” та “шапку”, побачити “академіка”, “пана, та ще й якого!” [15, с. 46–49]. Слова Є. Маланюка про те, що Шевченко “є органічним згустком нашої нації аж до майже повної герметичності для не-українця” [15, с. 57], слушно витлумачити таким чином: Шевченко є для українців унікальним “концептом”, тобто “згустком культури у нашому ментальному світі” [21, с. 43]. А отже, він належить до поля духовної реальності, котра не описується, а лише переживається. Саме тому передреволюційна доба національного відродження позначилася висуненням Шевченка на роль базового ідентитету українства, консолідатора суспільства. При цьому проблема розуміння поета якнайширшими народними масами виявилася найбільш важливою. Педальовання цього національного ідентитету, спроби догматизації, усталеного тлумачення постаті Шевченка як символа-інтегратора спричинили до потужної контрсуґестії, внаслідок чого позитивна валентність ідентитету деколи змінювалася на протилежну, що стало очевидним у післяреволюційний період.

При цьому негативне переосмислення національного значення Шевченка відбувалося в осередку творчої інтелігенції, схильної у такий спосіб пояснювати власні психосоціальні хиби: “Саме Шевченко кастрував нашу інтелігенцію. Хіба це не він виховав цього дурноголового раба-просвітянина, що ім’я йому – легіон?” [15, с. 59]. Наводячи цю цитату з роману М. Хвильового “Вальдшнепи”,

Є. Маланюк слушно пов’язує такий висновок з новим саморозумінням етносу та новими викликами часу. Наводячи далі перелік “усіх, Хвильовим так гостро окреслених національних хворіб наших”, Є. Маланюк натомість стверджує, що “єдиним ліком, єдиним рятунком є саме вогняна, вулканічна, страшна у своїм національним демонізмі поезія Шевченка – тільки вона одна і ніяка інша!” [15, с. 61]. Більше того, Шевченко “завжди буде силою, що змушуватиме рости”, – підкреслює Є. Маланюк [15, с. 66]. Тож саме цим зумовлена потреба постійного переосмислення його образу і творчості, заперечення догматизованих сталих уявлень, зокрема пов’язаних з народницьким каноном. Тому Є. Маланюк і виступає проти “народницьких акцесорій”, не навислих для нього “шапки й кожуха”; вимагає нового, європейського сприйняття постаті Шевченка – як “лауреата Академії мистецтв і академіка гравюри” [15, с. 49, 46].

Недавні спроби “деканонізації” Шевченка та інших українських класиків зумовлені аналогічними викликами часу: суспільні зрушення, активна робота “механізмів етнічного самооновлення” викликають спонтанну реконструкцію самих цих механізмів, зокрема нове осмислення факту “присутності генія”. Руйнування стереотипів стає виявом стратегії захисту базових ідентитетів нації, її “Шевченкових стовпів”, за висловом Є. Сверстюка. В однойменній статті останній наголошує на багатолікості Шевченка, історично знівельованій на угоду тій чи тій ідеології: “Автопортрети замінили сердитими портретами радянських художників. У важкому поідеологічному похміллі нинішнє покоління хоче повернутися до справжнього Шевченка, але вже не вміє його читати. Не має сили пройти за частокіл стереотипів” [18, с. 187].

Руйнування стереотипного сприйняття Шевченка у 1920-ті роки стало одним із показників динамічних зрушень у системі етнонаціональних ідентитетів. Відрефлексовуючи рецепцію Шевченкової спадщини, українська інтелігенція заново осмислювала риси українського психотипу, шукаючи у такий спосіб пояснення причин своїх історичних поразок. Одночасно величезну увагу було приділено тій етноконсолідуючій ролі, яку відігравали Шевченківські свята у період пожвавлення національного руху за незалежність. У рецензії на збірку “Шевченківських відозв” та матеріалів з архівів жандармських управлінь, виданих у

Києві на початку 20-х років, І. Єрофіїв писав: “Жалкуємо, що розмір рецензії не дозволяє подати навіть невеликої частини тих місць, які так і просяться до виписки...” Зокрема, автор цитує жандармські висновки стосовно того, що Шевченко “как поэт – величина самая умеренная”, а тому “торжество закладки памятника” є абсолютно неприйнятним, тож Академія Наук, пропагуючи творчість Шевченка, відіграла “антидержавну роль”: “столь усердно до сих пор распространяла записку об украинском языке, составленную педагогом и вождем украинофилов М. Грушевским и направленную безусловно во вред государству” [13, с. 200]. Однозначно оцінюючи Шевченківські урочистості як “вакханалію отбросов малороссийского рода”, жандармське начальство виявило той самий, за висловом В. Соловйова, “зоологічний націоналізм”, який так відразливо виявляється у сприйнятті українських культурних реалій з боку північного сусіда. Таку “симетрію”, вже стосовно не лише літературно-історичних символів української ідентичності, а й найширшого культурницького контексту (зокрема, Київської Русі, української церкви тощо), також маємо враховувати, аналізуючи чинники, які впливають на формування нових структур української ідентичності. Адже дія викликає протидію, і загострення етнічних конфліктів базується найчастіше на спробах знівелювати, зневажити найбільш присутні символи-інтегратори ідентичності.

Здійснений нами історичний екскурс переконливо доводить, що доба активного націєтворення провокує переосмислення та оновлення системи ідентитетів. Цей процес найяскравіше простежується на прикладі рецензії постаті й творчості Тараса Шевченка. І закономірно, що українська етнопсихологія ще на початкових етапах свого розвитку, визначаючи тип українського характеру, взурувалася на Шевченка. У ХІХ столітті Сергій Подолинський, автор праці “Життя і здоров’я людей на Україні”, відносив українців до “представників нервової натури”, які вирізняються “тендітною будовою і не дуже міцні. Обличчя виразне й неспокійне. Розум і характер дуже жваві й палкі. Працюють нерівно. Найбільша схильність до нервових хвороб. Саме цей тип натури приписував автор Тарасові Шевченку” [9, с. 127]. Згодом Яків Ярема (наприкінці 30-х років ХХ століття) характеризував Шевченка як одну з “чотирьох

типових для української духовності особистостей” (решта три – Іван Вишенський, Григорій Сковорода, Микола Гоголь) [9, с. 149].

Однак незаперечна роль Шевченка як інтегрального символу нації визначається насамперед масштабами його культурного внеску – адже базовим ідентитетом кожного народу можна вважати його “генія” (цю думку висловлює Е.Д. Сміт у згаданій на початку статті монографії, посилаючись на концепції Е.Е. Шефтсбері, Ж.-Ж. Руссо, Й.Г. фон Гердера). Відповідно, знов і знов постають питання, пов’язані з тлумаченням постаті національного генія, а головне – зі сприйняттям та розумінням його творчості. І тут Шевченко, за словами Івана Дзюби, відрізняється від усіх найбільших світових митців “кількістю й неоднорідністю модифікацій свого образу – стереотипів сприйняття”: “Ще Михайло Драгоманов у праці “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879) налічив у самій Галичині кільканадцять різуче відмінних (до взаємозаперечення) і різуче довільних – і в уславленні, і в негачії – версій: від “українофіла”, “безумного патріота” й “сепаратиста” – до “нігіліста” й “соціаліста”, від пророка – до лжепророка й святотатця. Час невтомно розширював цю палітру” [10, с. 19].

Можливо, саме такий діапазон сприйняття активізує процес оновлення ідентитету: постійне повернення до Шевченка стає неунікним, особливо з огляду на амбівалентність українського менталітету (ракурси концепції можуть полярно змінюватися). Небажаною є лише одна “версія” – **усталена**, догматизована, якою б вона не була: чи то іконою апостола і пророка, чи то зображенням бунтаря й месника. Тарас Шевченко **різний**, і в цьому притягальна сила його творів.

Проте у шкільному викладанні літератури зазвичай превалує спрощений, однобічний погляд. Ігнорується складність міфологічних та психологічних кодів Шевченкової поезії, а це є вкрай важливим “питанням психологічного виміру та дії (і взаємоперетікання) індивідуального та колективного несвідомого” [7, с. 255]. Саме на цьому рівні культурно-історичний досвід етносу сягає універсальних загальнолюдських глибин. Тож Шевченко може стати для нового покоління українців не лише національним ідентитетом, а й уселюдським символом-інтегратором. Адже, на переконання Григорія Грабовича, у його поезії домінують мотиви “ідеальної

людської спільноти” та “заперечення світу владної структури” [8, с. 345]. Натомість у “шкільному дискурсі” та й загалом в “освітнянському мейнстрімі” панують зовсім інші мотиви; зокрема, як зазначає Г. Грабович, програмне вивчення поеми “Гайдамаки” сприяє поширенню “масових уявлень і стереотипів”: ідеалізація “коліївщини” формує уявлення про Шевченкову (й українську) “кровожерливість” [8, с. 34]. Тривогу дослідника викликає те, що поширюються ці стереотипи “на стику українського та російського світів” [8, с. 34].

Тлумачення змісту і значення “Гайдамаків” Г. Грабовичем заслуговує на пильну увагу, адже в ньому поєднуються психологічна та педагогічна проблематики, себто йдеться про **нове українське самоосмислення, нову колективну ідентичність**, які ґрунтуються “саме на відкриттях і досвіді поеми. Актуалізують вони моменти розплати-кари, що власне не як помста, а як воля знаменує колективну рішучість, волю бути, самопожертву й відроджену пам’ять...” [8, с. 342]. Розкриваючи архетипальний, міфологічний і сакральний плани поеми, Г. Грабович пише про “жахи, ненависть, помсту і кровопролиття”, зображені в “Гайдамаках”: “... поема має – не може не мати – свою відворотну, темну, хтонічну і демонічну сторону (як це завжди стається з архетипами...); адже вона зображає велику біду (“Недолю співаю козацького краю”)... У психологічному плані вона великою мірою є в тіні; у психодинаміці Поета вона і є Тінню, щось таке, що “нормальна” людина задля самозахисту не хоче бачити... Поет так не може: “Серце болить, а розказувати треба”. За своїм покликанням він змушений відкрити цей великий льох колективних уявлень і зійти туди – всупереч крайній психічній небезпеці. Ця готовність зійти, побачити й переказати затаєний зміст вимірює його силу, право на роль національного поета, пророка” [8, с. 343–344].

Підхід, запропонований Г. Грабовичем, може викликати дискусії; проте незаперечною його перевагою є руйнування стереотипних характеристик “Гайдамаків” (“джерело національного пафосу”, “основа політичного світогляду поета” тощо). Це уможливорює відкриття Шевченка в собі, а себе – у Шевченкові, спонукає до відкритого діалогу та нових інтерпретацій. Водночас ці нові інтерпретації не усувають більш поширених, але доповнюють та розширюють наше сприйняття

Шевченка; вони мають дивувати, інтригувати, набувати сучасного змісту, тому що все це лише зміцнює домінуючі значення символа-інтегратора.

Усі пам’ятають, як відчувалася під час “революції гідності” постійна Шевченкова присутність в епіцентрі подій: на Майдані та на вулиці Грушевського, біля сцени та по наметах рясніли портрети поета, гасла-цитати з його творів, “відредагований” революцією текст “Заповіту”, графіті на стінах; а образ першого з Небесної Сотні, Сергія Нігояна, назавжди поєднався з “Борітеся – поборете!” (відеозапис декламованої ним поеми “Кавказ”). “Головний екстреміст Майдану”, яким було представлено поета на плакатах у середмісті, Шевченко дійсно сприймався як сучасник і натхненник; тому, готуючись до його 200-ліття, всім хотілося уникнути будь-якого офіціозу.

Якщо за совітських часів “справжнього Шевченка”, як писав Є. Сверстюк, було приховано (“автопортрети замінили сердитими портретами радянських художників”), то нині помітним став потяг саме до автопортретів, і до того ж незвичних. І це природно. Відомо, що Шевченко-художник залишив “близько 50 авторських зображень” [25, с. 106], одне з яких довго не наважувалися публікувати. В Україні цей портрет уперше з’явився у книжці Г. Грабовича “Шевченко, якого не знаємо” (2000 р.), у заключному розділі з промовистою назвою: “Епілог. Прихований Шевченко (підтексти самозображення та рецепції)”. Зрозуміло, що саме такий, раніше невідомий, епатуючий, відвертий і водночас загадковий, – саме такий образ Шевченка опинився в центрі уваги.

У першому томі нової Шевченківської енциклопедії поетове самозображення описане точно, проте дуже делікатно: “на невеликому рисунку митець зобразив себе на тлі пейзажу – у лівій частині аркуша ледь намічено контури гори, на дальньому плані – гряди гір, що видніються на лінії заниженого горизонту. Над ними у горі праворуч зображену двоцоглову шхуну, яку не вписано у загальну композицію рисунка, її, мабуть, нарисовано раніше”. (З цього приводу можна висловити власну думку глядача-профана, у якого розмиті контури пейзажу викликають зовсім інше і дуже цілісне уявлення: туман і широкі морські хвилі, за якими видно щогли затонулої щогли. На такому тлі постать людини, що крокує краєм

берега, сприймається однозначно: це той, хто врятувався після кораблетрощі.) "... Він упевнено крокує суходолом, спираючись на довгий посох із наверхшам-булавою. Його рух передано поставою оголених ніг і сколихнутим вітром плащем за спиною. Однією з небагатьох деталей є поштова сумка (напевно, з альбомом та рисувальним приладдям, яка на ремінцях звисає з плеча, що мала б прикрити оголену натуру портретованого)" [5, с. 96]. (Додамо, що, крім цієї сумки, плаща за спиною, ботфортів і капелюха в голландському стилі, на зображеному чоловікові справді нічого немає). Наведені наприкінці статті вислови російської письменниці М. Шагинян (яка 1941 року вперше опублікувала рисунок у своїй книжці про Шевченка) та сучасної румунської дослідниці М. Ласло-Куцюк утворюють міфологічний і романтичний контексти сприйняття "шаржованого автопортрету на весь зріст". Першій авторці "ніби позачасове самозображення нагадує Меркурія з його крилатими черевиками і палицею"; друга "вбачає у рисунку засланця вияв внутрішньої свободи, яка допомогла збудувати фантастичний світ і перебороти реальну глибоку самотність" [5, с. 96]. (Розпитуючи філологів-україністів про поетичні асоціації, які викликає в них цей художній твір, особисто мені довелося почути багато цікавого: хтось згадував байронівського Чайльд Гарольда, хтось наводив цитати з лірики Шевченка засланчого періоду. Зокрема, "поштова сумка" асоціювалася зі словами поета: "І знов мені не привезла нічого пошта з України"; а сама постать – з гірким узагальнюючим визнанням: "Ми серцем голі догола".)

Отож, новий автопортрет не просто викликав неабияке зацікавлення, а раптово змінив акценти. Нове переживання солідарності, що є основою процесу самоідентифікації, виявилось в дуже інтимному, майже фамільярному ставленні до того, хто звично поставав як "бронзовий монумент". І це, звісно, спричинило дуже суперечливу реакцію соціуму (напрошується паралель до біблійної ситуації з синами Ноя, котрі побачили сплячого напідпитку батька оголеним і по-різному повелися). Так, Ростислав Чопик, у есеї "Шевченко в залізнім жилеті", вміщеному у його книжці "Менталітети", застерігає від зосередження на "закутках суб'єктивного", аби не втратити об'єктивного бачення Шевченка: "без "понтів", "у штанах", а, як треба, то й у залізнім жилеті"

[24, с. 165]. Приводом для такої реакції стала вистава "Шева forever або солдат Шевченко", на "прогон" якої на камерній сцені Молодого театру київські актори запросили "майданівців із франківської сотні" [24, с. 157]. Упродовж усієї вистави засланий у солдатську неволю поет "малює автопортрет, інтригуючи глядача оберненою в закулісся лицьовою стороною мольберта" [24, с. 158]. Інтрига розв'язалася лише під завісу, та розкритий "секрет" і самому автору есею, і, за його свідченням, хлопцям-майданівцям виявився не до душі: "Тарас крокує берегом Аральського моря без штанів і білизни... Крупним планом – оголені геніталії..." [24, с. 158]. Й те, що майданівці могли назвати ідею вистави "гнилуватою", є цілком зрозумілим: затребувані Майданом революційні гасла Шевченкової поезії видавалися несумісними з подібним автопортретом (було "якось дивно", аби "отаким" поет "написав те, що написав").

А ось у книжці Леоніда Ушкалова "Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання" (мотив самоідентифікації у виразнено у самій назві, інтимність якої підкреслюється вживанням малої літери у слові "шевченківська") – й опис епатажного рисунку, і його тлумачення зовсім інші. "...Берег моря, вітрильник на задньому плані"; "а берегом стрімко йде чоловік – через плече сумка, в руках вигадлива патериця з головою, за плечима майорить на вітрі щось схоже на театральну накидку, на ногах – химерні боти, на голові – ще химерніший капелюх... Словом, маскарад у стилі Рембрандта..." [22, с. 10]. Але "головне" у цій картині (те, що "чоловік голий-голісінький") Л. Ушкалов сприймає з несподіваними сакральними асоціаціями: "Такий собі Адам у райських кущах... Може, навіть Шевченкова сепія "Апостол Петро" є не чим іншим, як автопортретом" [22, с. 10].

Щоправда, "Шевченкову пристрасть до автопортретів" Л. Ушкалов пов'язує зі схильністю до нарцисизму, та водночас зауважує: "... хіба Фройд не казав: той, хто не має в собі ані дрібочки нарцисизму, не має влади й не викликає довіри?" [22, 10]. Відтак нарцисизм осмислюється дослідником як досвід самопізнання, а Шевченкове "пильне вдивляння в себе" – як характерологічна риса, "прояв української вдачі" (у зв'язку з чим автор посилається і на "першу пам'ятку оригінальної думки східних слов'ян" – філософський діалог

Сковороди “Нарцис”). У цьому контексті навіть створена Шевченком картина “Нарцис та німфа Ехо” постає не як ілюстрація до міфу, а як свідчення притаманної українцям доглибинної інтроверсії, прагнення “пізнати себе”.

Такий діапазон асоціацій, викликаних лише одним із Шевченкових автопортретів, засвідчує зміщення акцентів у сприйнятті “батька нації”, потребу радикального оновлення цього базового ідентитету, його переосмислення в контексті української характерології та проблем сьогодення. Замість “монументу” чи усталеного “символу” твориться образ живого сучасника – такого, котрий “має владу і викликає довіру”, а водночас є загадковим і суперечливим, як будь-яка жива людина. На наше переконання, цю тенденцію необхідно підтримати, аби не втратити, не розпорошити той унікальний досвід Майдану, про який писала Олена Донченко ще у зв’язку з подіями 2004 року: “інтенсивний витяг із глибин колективної психіки афективно зарядженого настановлення на трансформацію, оновлення...” [12, с. 14].

Власне “Майдан” утвердився в суспільній свідомості як новий “локус символічного смислотворення” (тому й символічна Шевченкова присутність на Майдані визначила актуальність поета як джерела самопізнання і водночас бойового побратима “у залізнім жилеті”). Украй важливо розкрити та унаочнити сутність феномену, що отримав назву “Майдан”, показати суспільству його генезу та логіку історичного розвитку (об’єктивно, без патріотичної афектації). І новий образ етнічної особи, що твориться у нас перед очима, потрібно всебічно відрефлексувати, а також розробити програму відповідних соціальних репрезентацій та символічних дій у суспільстві (про важливість цих завдань нам уже доводилося писати – див. [4]).

Слід також максимально сприяти створенню “громад колективної пам’яті, спільного почуття й символічної участі” [11, с. 143], а також їх відкритому спілкуванню за посередництвом досвідчених і компетентних модераторів (аби уникнути небезпечних трансформацій “збентеженої ідентичності”, на що дедалі частіше звертають увагу науковці). Неунікні, ба навіть необхідні, регіональні відмінності з часом можуть розширити й збагатити культурне “ядро” української національної ідентичності (та лише за наявності такого “ядра”!).

Варто взяти до уваги думку Е.Д. Сміта про “культурні основи нації”, які зміцнюються саме завдяки розмаїттю відмінностей. Те, що регіональні відмінності можуть бути свідченням життєздатності єдиної нації, Сміт доводить на прикладі Федеративної Республіки Німеччини, причому лише однієї з її земель – Баварії. Там кожна з провідних етнічних груп (старобаварці, франконці, баварські шваби) зберігає свій діалект і свої традиції, проте це аж ніяк не перешкоджає утвердженню загальнонімецької національної ідентичності та “громадянської релігії” патріотизму; остання спирається на “спільні політичні символи, спогоди, міфи й цінності, виражені в монументальній скульптурі, літературі, патріотичній музиці, а передусім у публічних святкуваннях і церемоніях” [19, с. 205]. Проте виробленню спільних цінностей має передувати діалог, у якому відмінності, по-перше, будуть осмислені, по-друге, сприйматимуться не як привід до конфронтації, а як причина взаємного зацікавлення, спонука до неупереджених історичних екскурсів.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи наведені спостереження, констатуємо доцільність поглибленого аналізу історичних “точок симетрії” у процесі національної ідентифікації українців, що допоможе виробити комплексний підхід до вивчення системи етнонаціональних ідентитетів, забезпечить розуміння логіки її трансформацій, дозволить визначити чинники структурно-динамічних змін.

Закономірне оновлення ідентитетів зумовлює своєчасність постійного соціально-психологічного моніторингу цього процесу та нагальну потребу якісних перетворень в освітянському “мейнстрімі” (йдеється насамперед про дисципліни гуманітарного циклу). Першорядного значення набуває також проблема соціальних репрезентацій та символічних дій у сучасному українському соціумі, аби оновлення ідентитетів не спричинило загострення суспільних протистоянь, а, навпаки, сприяло розвитку історичної свідомості та саморозуміння.

Як було показано у статті, саме символи-інтегратори та історичні “локуси смислотворення” відіграють непересічну роль у процесі національного самоусвідомлення.

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
2. Афонін Е. Психокультура України: “помаранчевий перехід” / Е. Афонін, О. Донченко, В. Антоненко // Соціальна психологія. – 2006. – № 4 (18). – С. 77–93.
3. Барчук П. Національна свідомість / П. Барчук // Шлях. – К., 1917. – №7 (Вересень). – С. 63–72.
4. Вакуленко О.Л. Соціальні репрезентації та символічні дії як стратегічний вектор досліджень української національної ідентичності / О.Л. Вакуленко // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – Вип. 6: збірник наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 159–168.
5. Вериківська І. Автопортрет 1848 / І. Вериківська // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2012. – Т. 1. – С. 96.
6. Волк С.С. Нестор Махно в дни войны и мира / С.С. Волк // Махно Н.И. Воспоминания. – М.: Республика, 1992. – С. 3–26.
7. Грабович Г. Архетипи Шевченка / Г. Грабович // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2012. – Т. 1. – С. 253–271.
8. Грабович Г. Шевченкові “Гайдамаки”: Поема і критика / Г. Грабович. – К.: Критика, 2013. – 360 с.
9. Данилюк І.В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір: [монографія] / І.В. Данилюк. – К.: “САММІТ-КНИГА”, 2010. – 432 с.
10. Дзюба І. Довіку насущний / І. Дзюба // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2012. – Т. 1. – С. 19–68.
11. Донскіс Л. Збентежена ідентичність і сучасний світ / Л. Донскіс. – К.: Факт, 2010. – 312 с.
12. Донченко О. Колективне психічне у соціальному повсякденні / О. Донченко // Соціальна психологія. – 2008. – № 1 (27). – С. 3–14.
13. Єрофіїв І. [Рецензія] / Іван Єрофіїв // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 198–200.
14. Короленко В. Листи до А. Луначарського про большевицьку політику / В. Короленко // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Річник XXII. – Т. 79. – Кн.2. – С. 127–135.
15. Маланюк Є. Книга спостережень / Є. Маланюк. – К.: Дніпро, 1995. – 430 с.
16. Меженко (Іванів) Ю. Можливості й обов’язки української поезії: кілька думок з приводу пройдених шляхів / Ю. Меженко (Іванів) // Шлях. – К., 1919. – №1. – С. 59–64.
17. Махно Н.І. Воспоминания / Н. Махно. – М.: Республика, 1992. – 334 с.
18. Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк – К.: Т-во “Знання” України, 1993. – 256 с.
19. Сміт Е. Культурні основи нації. Ієрархія, заповіт і республіка / Е.Д. Сміт. – К.: Темпора, 2010. – 311 с.
20. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
21. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. – 2-е изд., испр. и доп. –

М.: Акад. Проект, 2001. – 990 с.

22. Ушкалов Л.В. Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання / Л.В. Ушкалов. – Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Вид-во Канадського Інституту Українських Студій, 2014. – 602 с.
23. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: [2-е наук. вид.] / Анатолій Фурман. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.
24. Чопик Р. Менталітети: Збірка есеїв / Р. Чопик. – К.: ТОВ “УВС ім. Ю. Липи”, 2014. – 176 с.
25. Юр М. Автопортрети Шевченка / М. Юр // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2012. – Т. 1. – С. 106–113.
26. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – К.: Знання, 2006. – 341 с.

REFERENCES

1. Anderson B. Uiyavleni spilnoty: Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu / B. Anderson. – K.: Krytyka, 2001. – 271 s.
2. Afonin E. Psykhokultura Ukrainy: “pomaranchevyi perekhid” / E. Afonin, O. Donchenko, V. Antonenko // Sotsialna psykhologhiia. – 2006. – № 4 (18). – S. 77–93.
3. Barchuk P. Natsionalna svidomist / P. Barchuk // Shliakh. – K., 1917. – №7 (Veresen). – S. 63–72.
4. Vakulenko O.L. Sotsialni reprezentatsii ta symvolichni dii yak stratehichniy vektor doslidzhen ukrainskoi natsionalnoi identychnosti / O.L. Vakulenko // Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiolohiia, psykhologhiia, pedahohika, menedzhment. – Vyp. 6: zbirnyk naukovykh prats. – K.: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, 2011. – S. 159–168.
5. Verykivska I. Avtoportret 1848 / I. Verykivska // Shevchenkivska entsyklopediia: v 6 t. / NAN Ukrainy, Int-l-ry im. T.H. Shevchenka. – K., 2012. – T. 1. – S. 96.
6. Volk S.S. Nestor Makhno v dns voiny i myra / S.S. Volk // Makhno N.Y. Vospomynaniia. – M.: Respublyka, 1992. – S. 3–26.
7. Hrabovych H. Arkhetypy Shevchenka / H. Hrabovych // Shevchenkivska entsyklopediia: v 6 t. / NAN Ukrainy, Int-l-ry im. T.H. Shevchenka. – K., 2012. – T. 1. – S. 253–271.
8. Hrabovych H. Shevchenkovi “Haidamaky”: Poema i krytyka / H. Hrabovych. – K.: Krytyka, 2013. – 360 s.
9. Danyiuk I.V. Etnichna psykhologhiia yak haluz naukovo ho znannia: istoryko-teoretychnyi vymir: [monohrafiia] / I.V. Danyiuk. – K.: “SAMMIT-KNYHA”, 2010. – 432 s.
10. Dziuba I. Doviku nasushchnyi / I. Dziuba // Shevchenkivska entsyklopediia: v 6 t. / NAN Ukrainy, Int-l-ry im. T.H. Shevchenka. – K., 2012. – T. 1. – S. 19–68.
11. Donskis L. Zbentezhena identychnist i suchasnyi svit / L. Donskis. – K.: Fakt, 2010. – 312 s.
12. Donchenko O. Kolektyvne psykhichne u sotsialnomu povsiakdenni / O. Donchenko // Sotsialna psykhologhiia. – 2008. – № 1 (27). – S. 3–14.
13. Ierofiiiv I. [Retsenziia] / Ivan Yerofiiiv // Chervonyi shliakh. – 1924. – № 3. – S. 198–200.
14. Korolenko V. Lysty do A. Lunacharskoho pro bolshevitsku polityku / V. Korolenko // Literaturno-

naukovyi visnyk. – Lviv, 1923. – Richnyk KhKhII. – Т. 79. – Кн.2. – С. 127–135.

15. Malaniuk Y. Knyha sposterezhen / Y. Malaniuk. – К.: Dnipro, 1995. – 430 s.

16. Mezhenko (Ivaniv) Y. Mozhyvosti y oboviazky ukrainskoi poezii: kilka dumok z pryvodu proidenykh shliakhiv / Y. Mezhenko (Ivaniv) // Shliakh. – К., 1919. – №1. – С. 59-64.

17. Makhno N.I. Vospomynaniya / N. Makhno. – М.: Respublyka, 1992. – 334 s.

18. Sverstiuk Y. Bludni syny Ukrainy / Y. Sverstiuk – К.: T-vo “Znannia” Ukrainy, 1993. – 256 s.

19. Smit E. Kulturni osnovy natsii. Hierarkhiia, zapovit i respublika / E.D. Smit. – К.: Tempora, 2010. – 311 s.

20. Smit E.D. Natsionalna identychnist / Entoni D. Smit. – К.: Osnovy, 1994. – 223 s.

21. Stepanov Y.S. Konstanty: slovar russkoy kultury / Y.S. Stepanov. – 2-e izd., ispr. i dop. – М.: Akad. Proekt, 2001. – 990 s.

22. Ushkalov L.V. Moia shevchenkivska entsyklopediia: iz dosvidu samopiznannia / L.V. Ushkalov. – Kharkiv-Edmonton-Toronto: Maidan; Vyd-vo Kanadskoho Instytutu Ukrainskykh Studii, 2014. – 602 s.

23. Furman A.V. Psykhokultura ukrainskoi mentalnosti: [2-e nauk. vyd.] / Anatolii Furman. – Ternopil: NDI MEVO, 2011. – 168 s.

24. Chopyk R. Mentalitet: Zbirka eseiv / R. Chopyk. – К.: TOV “UVS im. Yu. Lypy”, 2014. – 176 s.

АНОТАЦІЯ

Вакуленко Олександр Леонідович.

Оновлення ідентитетів: упроблемнення соціально-психологічного дискурсу.

У статті досліджено окремі закономірності історичних перетворень у системі етнопонаціональних ідентитетів українців, простежено логіку таких трансформацій. На конкретному історичному та сучасному матеріалі розглянуто процеси оновлення базових ідентитетів, символів-інтеграторів нації; окреслено психологічні особливості цього феномену, а також соціокультурний контекст його сприйняття.

Ключові слова: етнопонаціональні ідентитети, символи-інтегратори, Тарас Шевченко, символічні локуси смислоутворення, механізми етнічного оновлення.

АННОТАЦИЯ

Вакуленко Александр Леонидович.

Обновление идентитетов: проблематизация социально-психологического дискурса.

В статье исследовано отдельные закономерности исторических превращений в системе этнопонациональных идентитетов украинцев, прослежена логика таких трансформаций. На конкретном историческом и современном материале рассмотрены процессы обновления базовых идентитетов, символов-интеграторов нации; обозначены психологические особенности этого феномена, а также социокультурный контекст его восприятия.

Ключевые слова: этнопонациональные идентитеты, символы-интеграторы, Тарас Шевченко, символические локусы смыслообразования, механизмы этнического обновления.

ANNOTATION

Vakulenko Oleksandr.

Upgrade of identifiers: problematization of socio-psychological discourse.

In the article is explored some regularities of the historical transformations in the system of ethnic-national identifiers of Ukrainian, traced the logic of such transformations. In particular historic and modern material is considered the processes of basic upgrade of identifiers, symbols-integrators of nation; outlines the psychological peculiarities of this phenomenon and also socio-cultural context of its perception.

Key words: ethnic-national identifiers, symbols-integrators, Taras Shevchenko, symbolic loci of sense creation, mechanisms of ethnic upgrade.

Надійшла до редакції 21.08.2015.